શ્રી.એમ.આર.દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ ઇ.ઇ.લહેર કોસાડિયા કોમર્સ કોલેજ, ચીખલી

વિષય – ભાષાવિજ્ઞાનની ભુમિકા (ID)
બી.એ. સેમ-૪

નિલમ આર.પટેલ

એકમ – ૧
ભાષામાં શબ્દનું મહત્વ અને કાર્ય

- માનવીની સર્વોતમ શોધ એ ભાષા છે.માણસને અન્ય પ્રાણીથી જુદું પાડનારું તત્વ પણ ભાષા છે.

- વાક્યમાં લખાતા જે ઘટકો વચ્ચે જગ્યા રાખવામાં આવે તે ઘટકોને શબ્દો કહેવાય પણ આ વર્ણન સર્વમાન્ય ગણી શકાય નહી. કારણ કે બે શબ્દો વચ્ચેના અંતર સાથે બીજી બધી બાબતો સંકળાયેલી હોય છે.

- ભાષાના નાનામાં નાના ઘટકો રૂપે ધ્વનીઓની શ્રેણીથી અર્થ ધરાવતા નાના નાના જે એકમો બને તેને ‘શબ્દ’ કે ‘રૂપ’ તરીકે ઓળખાય છે.

શબ્દનાં પ્રકારો

ભાષાનાં વ્યાકરણને સમજવામાં જે ઉપયોગી છે. તેવી પરિભાષાના શબ્દોને વ્યાકરણગત શબ્દો કહે છે.

જેમ કે –

સંજ્ઞા-વ્યક્તિ, પ્રાણી, પદાર્થ કે ભાવ સૂચવે તેને સંજ્ઞા(નામ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
ઉ.દા.- રામ, ગંગા, સોનુ, ઘઉં વગેરે.

ક્રિયાપદ- જે શબ્દ દ્વારા કોઈ વ્યાપાર કે કાર્ય થવાનો કે કરવાનો બોધ થાય છે તેને ક્રિયાપદ કહે છે.
ઉ.દા.-વાંચવું, લખવું, દોડવું, ખાવું, વગેરે.

વિશેષણ- વાક્યમાં વપરાયેલા પદોમા જે પદ નામ કે સર્વનામથી વિશેષતા પ્રગટ કરે છે તેને વિશેષણ કહે છે.
ઉ.દા. કાવ્ય પરિશ્રમી છોકરો છે.

લિંગ- લિંગ એટલે જાતી. લિંગ એ નાર કે નારી ભેદ બતાવે છે.
જેમકે, નરજાતિ, નારીજાતિ, નાન્યતરજાતિ તરીકે ઓળખ કરીએ છીએ.

વચન- ભાષામાં વક્તા જયારે ‘કશાક’ વિશે ‘કશુક’ કહે છે ત્યારે એમાં એ જેને વિશે કહે છે તે એક છે, બે છે કે એથી વધુ છે એવું સુચવવા માટે જે પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે તેને વચન કહે છે.
જેમકે, એકવચન, બહુવચન

વિભક્તિ- વાક્યમાં સંજ્ઞાના ક્રિયાપદ કે સંજ્ઞા સાથેના ‘વિભક્તિ’ કહે છે.
જેમકે, કર્તા વિભક્તિ, કર્મ વિભક્તિ, કરણ વિભક્તિ.

કાળ- ક્રિયાનો સમય દર્શાવવાની રીતને ભાષામાં કાળ વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
જેમકે, વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ

બીજી ભાષાઓની જેમ ગુજરાતી પણ સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવી છે. તે આધારે..

૧) તત્સમ્ શબ્દ –
મનુષ્ય, યત્ન, પ્રસંગ, કવિતા, વાચન વગેરે...

૨) તદ્ભવ શબ્દ –
कर्म પરથી કામ, मार्ग પરથી મારગ, हस्त પરથી હાથ વગેરે...

એકમ – ૨

ભાષામાં વાક્યનું મહત્વ

- વર્ણો-ધ્વનિઓ જોડીને રૂપરચના બને, રૂપો જોડાઈ શબ્દરચના થાય અને શબ્દોને પ્રત્યયાદિ લગાડવાથી વાક્યમાં પ્રયોજવા યોગ્ય પદ-રચના થાય એવા પદસમુહો ચોક્કસ વ્યવસ્થામાં જોડાઈ વાક્યરચના થાય છે.

- ભાષા વડે આપણે જાત-જાતના પ્રસંગોનું વર્ણન કરી શકાય. એમાં વિચારો-ભાવ-સંવેદનાઓ પ્રગટ કરી શકીએ છે. એ દ્રષ્ટીએ જોતા ભાષા દ્વારા આપણે જે પ્રગટ કરીએ છીએ તે ભાષાનું પ્રયોજન કહી શકાય.

- ભાષા દ્વારા આપણે કશુક કહ્યું હોય તે, સૂચન હોય, આદેશ હોય, કશુંક છુપાવવું હોય તેવાં વિવિધ પ્રયોજન સિધ્ધ કરી શકાય. આ પ્રયોજનો પણ વાક્ય વિના સિધ્ધ થઈ શકતા નથી.

વાક્યનાં પ્રકારો

નામપદ અને ક્રિયાપદના આધારે વાક્યના બે પ્રકાર પડે છે. ભિન્ન-ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી વિચાર કરતાં ભાષામાં પ્રયોજાતાં વાક્યોના અનેક પ્રકાર જોવા મળે છે.

૧) રચનામૂલક પ્રકાર –

- સાદું વાક્ય- એકજ ક્રિયાના પ્રયોગવાળા વાક્યને સરળ કે સાદુ વાકય કહે છે.
  ઉ.દા.- બાપુજી પત્ર લખે છે.

- સંયુક્ત વાક્ય- આપેલા બે વાક્યને જયારે સંયોજક દ્વારા જોડવામાં આવે છે ત્યારે તે જોડાયેલા વાક્યો સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય.
  ઉ.દા.- હિંસા યોગ્ય કે અહિંસા

- મિશ્ર વાક્ય- એક વાક્યને કેન્દ્રમાં રાખી અન્ય વાક્યો એના વિસ્તરણરૂપે જોડાયેલાં હોય તેને મિશ્ર વાક્ય કે સંકુલ વાક્ય કહેવાય
  ઉ.દા.- જો તમે મહેનત કરશો તો એનું ફળ ચોક્કસ મળશે.

૨) અર્થમૂલક પ્રકાર –

- વિધાન વાક્ય- વિધાન વાક્યને સાદું વાક્ય કે વિધિ વાક્ય તરીકે ઓળખવી શકાય.
  ઉ.દા.- સત્યનો માર્ગ કાંટાળો છે.

- નિષેધ વાક્ય- નિષેધવાક્ય એટલે નાકારવાચક વાક્ય. વિધાન વાક્યોમાં ન, નહી, મા ઉમેરવાથી નિષેધ વાક્ય બને છે.
  ઉ.દા.- જુઠું બોલવાથી કશો ફાયદો નહી.

- પ્રશ્ન વાક્ય- જેમાં હકીકત વિશે પ્રશ્ન હોય તે પ્રશ્ન વાક્ય કહેવાય છે.
  ઉ.દા.- તમારે જમવું છે ?

- આજ્ઞાર્થ વાક્ય- જે વાક્યમાં કોઈ આદેશ, આજ્ઞા કે હુકમનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય છે ત્યારે તે આજ્ઞાર્થ વાક્ય બને છે.
  ઉ.દા.- દરવાજો ઝડપથી બંધ કરો.

- સંદેહ વાક્ય- જેમાં સંદેહ/સંભાવનાનો અર્થ રહેલો હોય તેવા વાક્યને સંદેહ વાક્ય કહે છે.
  ઉ.દા.- રમાં વાંચતી હશે.

૩) ક્રિયામૂલક પ્રકાર-

વાક્યમાં ક્રિયાના હોવા ન હોવાને આધારે વાક્યના બે પ્રકારો ક્રિયામુક્ત વાક્ય જેમાં સમાન્ય રીતે એક વાક્યમાં એક ક્રિયા હોય છે. ક્રિયારહિત વાક્ય જેમાં ક્રિયાપદ અધ્યાહર રહે છે એમ પ્રકાર પડે છે.

૪) શૈલીમૂલક પ્રકાર-

શૈલીના આધારે વાક્યના ત્રણ ભેદ પાડવામાં આવે છે. ૧) શિથિલ વાક્ય ૨) સમાસ વાક્ય અને ૩) આવર્તક વાકય.

૫) આકૃતિમૂલક પ્રકાર

- કર્તરિ વાક્ય- જો વાક્યમાં કર્તાની પ્રધાનતા હોય તો તે વાક્ય કર્તરિ વાક્ય ગણાય.
  ઉ.દા.- રામે મહેલનો ત્યાગ કર્યો.
- કર્મણિ વાક્ય- જો વાક્યમાં કર્મની પ્રધાનતા હોય તો તે વાક્ય કર્મણિ વાક્ય ગણાય.
  ઉ.દા.- જટાયુથી રાવણનો સામનો થયો.
- ભાવે પ્રયોગ- જો કર્તા કે કર્મની પ્રધાનતા ન હોય ત્યારે કેવળ ક્રિયા કે ભાવ પ્રમાણે વાક્યરચના થાય ત્યારે તે ભાવે રચના પ્રયોગ કહેવાય.
  ઉ.દા.- મારાથી આજે જવાશે નહી.

એકમ – ૩

સંધિ

બે શબ્દ જોડાય ત્યારે એમના સ્વર-વ્યંજનમાં પરિવર્તન આવે તેને સંસ્કૃતમાં ‘સંધિ’ કહે છે.

સંધિનાં પ્રકારો

૧) સ્વર સંધિ
૨) વ્યંજન સંધિ
૩) વિસર્ગ સંધિ

એકમ – ૪

૧) નામ (સંજ્ઞા) – વ્યક્તિ, પ્રાણી, પદાર્થ, કે ભાવ સૂચવે તેને સંજ્ઞા (નામ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

*** સંજ્ઞાના પ્રકારો ***

જાતિવાચક સંજ્ઞા – પ્રાણી કે પદાર્થની આખી જાતિ કે વર્ગને દર્શાવતી સંજ્ઞાને જાતિવાચક સંજ્ઞા કહે છે.
ઉ.દા.- માણસ, સાગર, ઘોડો, નદી, પર્વત

વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા – એકજ વ્યક્તિનું કે પદાર્થનું વિશિષ્ટ નામ દર્શાવતી સંજ્ઞાને વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા કહે છે.
ઉ.દા.- હિમાલય, સાબરમતી, નવરંગપુરા

દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા – અનાજ, ધાતુ, પ્રવાહી, વગેરે બતાવનાર કોઈપણ પદાર્થને કે દ્રવ્યના નામને દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા કહે છે.
ઉ.દા.- જુવાર, સોનુ, રૂ, તેલ, હવા, માટી

સમુહવાચક સંજ્ઞા – પ્રાણી કે પદાર્થના આખા સમુહને દર્શાવતી સંજ્ઞાને સમુહવાચક સંજ્ઞા કહે છે.
ઉ.દા.- લશ્કર, ટોળુ, ધણ

ભાવવાચક સંજ્ઞા – જે જોઈ કે સ્પર્શી ન શકાય પણ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાય તેવા ગુણ, ક્રિયા, કે ભાવ દર્શાવતી સંજ્ઞાને ભાવવાચક સંજ્ઞા કહે છે.
ઉ.દા.- દયા, સ્નેહ, હર્ષ, ગરમી

૨) સર્વનામ – સંજ્ઞા(નામ) ને બદલે જે શબ્દ વપરાય અને એ નામ જેવીજ કામગીરી બજાવે તો તે પદ સર્વનામ તરીકે ઓળખાય છે. દા.ત.- હું, અમે, તમે, તેઓ

* સર્વનામના પ્રકારો *

પુરુષવાચક સર્વનામ – જુદી-જુદી વ્યક્તિઓને દર્શાવવા માટે વપરાતા સર્વનામને પુરુષવાચક સર્વનામ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઉ.દા.- અમે હમણાં જ આવ્યા.
તમે થોડીવાર પછી આવો.

સ્વવાચક સર્વનામ – જે સર્વનામ પુરુષવાચક સર્વનામની સાથે વપરાઈને તેનો ભારપૂર્વક નિર્દેશ કરે તેને સ્વવાચક સર્વનામ કહે છે.

ઉ.દા.- હું પોતે જ આ કામ કરીશ.
પુસ્તક લેવા રમેશ ખુદ આવ્યો.

દર્શકવાચક સર્વનામ – જે સર્વનામ કોઈ વસ્તુ તરફ બતાવવાની દ્રષ્ટિએ નિર્દેશ કરતું હોય તેને દર્શકવાચક સર્વનામ કહે છે.

ઉ.દા.- આ ચોપડી તમારી છે ?
તે વસ્તુ અહીં લાવો.

સંબંધવાચક સર્વનામ – જે સર્વનામ પછી વાક્ય પુરું કરવા બીજું સર્વનામ વાપરવાની અપેક્ષા રહે છે. તેને સંબંધવાચક સર્વનામ કહે છે.

ઉ.દા. – જે વાવે તે લણે
જેવો રાજા તેવી પ્રજા

અન્યોન્યવાચક સર્વનામ – એકબીજાના પરસ્પર એવા અર્થમાં વપરાયેલ સર્વનામને અન્યોન્યવાચક સર્વનામ તરીકે ઓળખાય છે.

ઉ.દા. – પરસ્પર સંપ રાખવો.
આપણે એકબીજાને મદદરૂપ થવું જોઈએ.

અનિશ્ચિતવાચક સર્વનામ – કોઈ સર્વનામ કોઈ ચોક્કસ વસ્તુ કે વ્યક્તિનો નિર્દેશ ન કરતું હોય તે અનિશ્ચિતવાચક સર્વનામ તરીકે ઓળખાય છે.

ઉ.દા.- ત્યાં કોઈક તો હતુ જ.
અમુક કામ વિચારીને કરવાં જોઈએ.

પ્રશ્નવાચક સર્વનામ – જે પદ દ્વારા પ્રશ્ન પૂછાતો હોય તેને પ્રશ્નવાચક સર્વનામ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઉ.દા.- આ કોણ છે ?
તમે શું કરી રહ્યા છો ?

૩) વિશેષણ – નામ કે સર્વનામના અર્થમાં વધારો કરનાર શબ્દોને વિશેષણ કહે છે.

ઉ.દા.- સુંદર છોકરી
રાતો ઘોડો

* વિશેષણના પ્રકારો *

ગુણવાચક વિશેષણ – જે વાક્યમાં સંજ્ઞાનો ગુણ દર્શાવવામાં આવ્યો હોય તે પદને ગુણવાચક વિશેષણ કહે છે.
ઉ.દા.- સુરત મોટું શહેર છે.
ચંદ્રની ચાંદની શીતળ છે.

સંખ્યાવાચક વિશેષણ – જે વાક્યમાં સંજ્ઞાની સંખ્યા દર્શાવવામાં આવી હોય તે પદને સંખ્યાવાચક વિશેષણ કહે છે.
ઉ.દા.- કીડીને છ પગ છે.
તેમણે આ પુસ્તક સો રૂપિયામાં ખરીદ્યુ.

ક્રમવાચક વિશેષણ – જે વાક્યમાં સંજ્ઞાનું ક્રમ દર્શાવવામાં આવ્યું હોય તે પદને ક્રમવાચક વિશેષણ કહે છે.
ઉ.દા.- પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા.

પ્રમાણવાચક વિશેષણ - જે વાક્યમાં સંજ્ઞાનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું હોય તે પદને પ્રમાણવાચક વિશેષણ કહે છે.
ઉ.દા. – આજે ગરમી વધારે છે.

પ્રશ્નવાચક વિશેષણ – જે વાક્યોમાં શબ્દો વડે પ્રશ્ન પૂછીને કંઈક વિશેષતા દર્શાવવામાં આવી હોય તે વિશેષણને પ્રશ્નવાચક વિશેષણ ખે છે.
ઉ.દા. – આપણે શું કામ કરવાનું છે.

દર્શકવાચક વિશેષણ – જે વાક્યમાં ચોક્કસ વ્યક્તિ કે વસ્તુને દર્શાવતા શબ્દો દર્શાવવામાં આવ્યા હોય તે વિશેષણને દર્શકવાચક વિશેષણ કહે છે.
ઉ.દા.- પેલા ઘરેથી પાણી લઇ આવો.

અનિશ્ચિતવાચક વિશેષણ – જે પદ નામ કે સર્વનામ માં અનિશ્ચિતપણે વિશેષતા દર્શાવતું હોય તેવા વિશેષણને અનિશ્ચિતવાચક વિશેષણ ખે છે.
ઉ.દા.- કોઇ ત્યાં ઉભું છે.

સાપેક્ષ વિશેષણ – જે વિશેષણ એકબીજાના સાથે આપેલ સંબંધ દર્શાવતા હોય તેને સાપેક્ષ વિશેષણ કહે છે.
ઉ.દા. – જે ફરે તે ચરે

૩) ક્રિયાવિશેષણ – વાક્યમાં જે પદ ક્રિયાપદના અર્થમાં વિશેષતા બતાવતું હોય તેને ક્રિયાવિશેષણ કહે છે.

ઉ.દા.- જીવરામ ભટ્ટ <u>ધીમેથી</u> ઉઠ્યા.

* ક્રિયાવિશેષણ**ના પ્રકારો** *

સ્થળવાચક ક્રિયાવિશેષણ – જે પદ સ્થળનું સુચન કરી ક્રિયાપદના અર્થમાં વિશેષતા બતાવે છે. તેને સ્થળવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહે છે.

ઉ.દા.- <u>અહી</u> આવ,આપણે વાતો કરીએ.

સમયવાચક ક્રિયાવિશેષણ – જે પદ સમયનું સૂચન કરી ક્રિયાપદના અર્થમાં વધરો કરે છે.તેને સમયવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહે છે.

ઉ.દા.- <u>હંમેશા</u> સત્ય બોલો.

રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણ – જે પદ ક્રિયા થવાની રીતનું સૂચન કરી ક્રિયાપદના અર્થમાં વધરો કરે તેને રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહે છે.

ઉ.દા.- <u>જલદી-જલદી</u> તેઓ આવી ગયા.

સ્વીકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ – જે પદ સ્વીકારનું સૂચન કરી ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરે તેને સ્વીકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહે છે.

ઉ.દા. – <u>ભલે</u>, તમારું કામ થઇ જશે.

નકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ – જે પદ નકારાત્મક સૂચન કરી ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરે તેને નકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહે છે.

ઉ.દા. – તમારા મનમાં <u>ના</u> ધરશો.

ધન્યવાદ